

18. Parucki Z. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako źródło do badań rozmieszczenia sił wytworczych kapitalizmu w Polsce / Z.Parucki. // Dokumentacja Geograficzna. – 1955. – Z. 5. – 53 s.
19. Olszewicz W. "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego" i jego twórcy... – S. 71.
20. Krzywicki J. Wołyń / Józef Krzywicki. // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... – T. XIII. – Warszawa: druk "Wieku", 1893. – S. 915 – 935.
21. Манько М. Юзеф Кшивіцький – автор волинських матеріалів...
22. Olszewicz W. "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego" i jego twórcy... – S. 70.

SUMMARY

Lights up the process of creation of the encyclopedic edition "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" by representatives of Polish intelligency in last quarter of 19 centurias, representatives of Volyn intelligency, displaying on its pages of history of Volyn's settlements.

Keywords: *Volyn, historical researches, "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich".*

АННОТАЦИЯ

В статье отражен процесс создания энциклопедического издания "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" представителями польской интеллигенции в последней четверти XIX века, участие в этом деле волинской интеллигенции, отражение на его страницах истории населенных пунктов Вольни.

Ключевые слова: *Вольнь, исторические исследования, "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich"*

Кшивіцький Ю. Житомир.

Переклад здійснено за виданням:

Krzywicki J. Żytomierz // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: druk "Wieku", 1895. – T. XIV. – S. 901 – 913.

Житомир — головне місто Волинської губернії, розташоване над мальовничою річкою Кам'яною близько її впадіння до Тетерева, під 50° 15' півн. широти і 46° 20' сх. довготи, лежить на відстані 129 верст від Києва, 9746 від Москви, 1231 від Петербурга, 651 від Вільно, 616 від Варшави. Місто оточене 19 передмістями (з-поміж них: Мальованка, Закам'янка, Павліковка і Подол), займає площу в 4780 кв. десятин і 897 сажнів. У центральній частині підноситься соборна церква, від якої розходяться головні вулиці міста, як от: Бердичівська, Київська, Соборна (Кафедральна), Чуднівська. З-поміж інших вулиць виділяються: Вільська, Московська, Петербурзька, Михайлівська. Із міста ведуть биті дороги: на схід — до Києва; на північний захід через Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель — до Бреста (обидві ці дороги становлять давнє шосе Брестсько-Київське); на північ — через Іскорость до Овруча і далі; на південь — до Бердичева; на південний захід — через Чуднів, Староколястинів до Проскурова й далі. Окрім того, Житомир нині з'єднаний вузькоколіійною залізницею із Бердичевом, рух нею був відкритий у грудні 1895 р., довжина її — 50 верст. За даними 1885 року, у Житомирі наявні 5207 будинків (із них 1152 мурованих), зокрема 4127 житлових (660 мурованих), 12 церков (2 дерев'яні), 5 православних каплиць (1 мурована), 2 католицькі костьоли (муровані), 1 костюл евангелістів (мурований), 2 синагоги (муровані), 36 єврейських будинків для молитви (14 мурованих), 54935 мешканців (27567 чоловіків і 27368 жінок), серед яких відповідно до станів: 4245 шляхти дідичної й особистої, 62 православного духовенства (30 жінок), 17 католицького, 5 евангелістського (3 жінки), 5 єврейського (3 жінки), 46705 міщан, 815 селян, 940 війська регулярного, 2906 вояків

відставних і комісованих та їхніх родин, 175 іноземців; за віровизнаннями: 22265 православних, 1002 розкольників, 9337 католиків, 160 євангелістів, 33 гуситів чеських, 22111 єврейського, 27 магометан. віросповідання

У п.р. укладено 395 шлюбів, народилося 1605 дітей (115 позашлюбних), померло 1416 осіб, тобто приріст населення становив 189 осіб. Ремеслами займалося 4277 осіб (1383 майстри, 1974 челядники, 920 учнів, серед них 1404 шевці і 672 кравці. Раніше Житомир славився виготовленням рукавичок, які знаходили збут у всій південній Росії.

Промислових закладів було 25 (1 миловарня, 1 свічкова фабрика, 4 тютюнових фабрики, 1 горілчана, 3 пивних броварні, 1 столярня, 1 фабрика дріжджів, 9 цегельні, 3 фарбових, 1 каретна фабрика, де загалом зайнято 166 робітників, які виробляють продукції на 263506 рублів сріблом. Окрім тютюнових фабрик, які виробляють на 140 190 руб., горілчаної з продукцією на 78398 руб. та броварень, які виробляють на 32 680 руб., решта — дрібні заклади, продукція деяких із них ледве сягає 2000 руб.

Населення Житомира стрімко зростає: якщо в 1861 було 40564 мешканці, у 1881 р. — 53849, а в 1888 виросло до 56782 мешканців. Міські доходи в 1862 році становили 40578 руб. ср., за пізнішими даними — 32386 руб. ср., подано з нерухомості 16700 руб. ср. У місті, окрім традиційних влад, знаходиться православна духовна семінарія, католицька, дієцезіальна семінарія, класична чоловіча гімназія, жіноча гімназія, чоловіча прогімназія, двокласна чоловіча школа, духовна чоловіча школа, жіноча духовна школа, фельдшерська школа, школи при сирітському домі, 8 книгарень, 5 друкарень, 3 фотомайстерні, 3 лікарів державних і 22 вільно практикуючих, 2 ветеринари державні й 1 вільно практикуючий, 3 дантисти, 4 аптеки, 3 шпиталі (міський, єврейський і військовий), притулок для породіль, будинок для сиріт, поштова станція й телеграф, театр, протипожежна служба. Був у Житомирі і Єврейський педагогічний інститут. У 1885 році видано загалом 4425 свідоцтв і білетів торгових (7 для купців 1-ої і 236 для 2-ої гільдії). Торги відбуваються тричі на тиждень, ярмарки — 8 липня і 14 серпня.

Герб міста (заразом і повіту) являє собою муровану браму з трьома баштами, унизу відкриті ворота на блакитному полі. Цей герб був підтверджений у 1796 році. У XVI ст. міський герб виглядав так: брама з трьома вежами і св. Станіслав воскресаючий (*wskrzeszający Piatrowina*).

З позиції геологічної місцевість, на якій розташований Житомир, належить у західній частині до осадової формації, а в східній — до кристалічної.

Земля піщано-глиниста й болотиста. Розповідають, що не так давно на території давнього Житомира, були болота й озерця, але з часом вони зникли. На сучасних Петербурзькій і Московській вулицях були луки. Пуща, яка оточувала місто, була багата медом, платили медову данину. З півдня примикає степовий край. Околиці мають ґрунти, добрі для життя. Над Кам'яною і Тетеревом є кам'яні скелі, які мають дивні обриси. Одна з них має дуже чіткий профіль — нагадує риси Тадеуша Чацького.

Церкви:

1) Перше місце серед церков має Волинський кафедральний собор Преображення Господнього на вулиці Вільській, змурований у 1867-1874 роках, усередині має гранітні колони, обкладені плитами з лабрадору. Будівництво коштувало 336 845 руб. ср. Згідно з переказом, на місці собору раніше стояв домініканський кляштор, після занепаду якого постала церква, що до ліквідації унії була в розпорядженні базиліан. Близько 1860 р. на тій церкві почали будувати вежу, яка чи то внаслідок поганих матеріалів, чи внаслідок недобросовісної роботи, чи, може, у результаті невідповідності тягарю будівлі й давнього фундаменту рухнула й цілком роздавила церкву;

2) Церква філіальна, св. Олександра Невського, збудована з дерева в 1858 році на розі вулиць Вільської та Іларіонівської;

3) Церква св. Архангела Михаїла, змурована у 1856 році на розі вулиць Київської і Пилипонівської;

4) Церква Успіння Пресвятої Богородиці, іще звана Подольською, оскільки знаходиться на Подолі, змурована в 1871 р. на місці давнішої, дерев'яної, заснованої в 1700 році, яка має 21 десятину землі, наданої Житомирським старостою Корчевським 11 квітня 1725 р;

5) Церква Воздвиження Хреста, поблизу площі Великого базару, дерев'яна, збудована на початку XVIII ст. на місці давньої церкви Спаса. При ній церква св. Миколая, тепла, заснована в 1874 р. на нижньому поверсі дзвіниці;

6) Кладбищинська церква св. Якова на вулиці Вільській, вимурувана в 1837 році коштом кн. Ольги Потьомкіної;

7) Церква пресвятої Богородиці при міському шпиталі на вулиці Бердичівській збудована в 1863 році;

8) Церква домова святого Сергія Радонежського, закладена при класичній гімназії в 1867 році;

9) Церква на честь Введення Пресвятої Богородиці при Єпархіальній школі жіночій, заснована в 1876 р;

10) Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці на вулиці Вільській поруч із будинком вікарія православного єпископа, мурована;

11) Церква домова Благовіщення Пресвятої Богородиці, заснована в 1886 р. на нижньому поверсі будинку православного єпископа на вулиці Бердичівській;

12) Церква святих Кирила і Мефодія при духовній школі, перероблена із двоповерхового будинку, мурованого на вулиці Миловській (Саратовській) в 1886 р;

13) Церква св. Петра в оковах при в'язниці на вул. Чуднівській, невідомо коли заснована, відновлена після пожежі у 1873 р;

14) Каплиця при військовому шпиталі, перероблена з каплиці сестер милосердя (шаріток) у 1865 р;

15) Каплиця на шпитальному цвинтарі на Смолянці.

Католицькі костьоли. Перший католицький костюл із кляштором мав бути закладений тут близько 1225 року св. Яцеком Ондровонджем, який оселив у ньому домініканців. Привілеї тому костюлу, надані руськими, знаходяться у Вільно. Окозький повідомляє, що він був зруйнований татарами між 1648-1672 роками й після того не відбудовувався. На місці домініканського постав базиліанський храм, а після ліквідації унії заміненений собором Преображення Господнього. Пізніше, згідно з відомостями актів Київської капітули, був збудований костюл Найсвятішої Богородиці, правдоподібно там, де зараз катедра, і другий костюл, св. Миколая, на передмісті Кокрині, де був давній цвинтар. Фундамент того костюлу, який нещодавно відкритий, свідчить, що він був дерев'яний. Фундушем його було село Поповичі, або Попівка. Під кінець XV ст. обидва ці костьоли були знищені татарами. У найдавнішій візитації кафедрального костюлу в Житомирі читаємо: "В акті 1752 Метрики Великого Князівства Литовського у Варшаві засвідчено, що село Івановичі було фундушем Житомирського костюлу св. Марії, а відколи цей костюл на тоді вже років 80 пустував, то король Олександр віддав те село п. Гнієвові Вороні. Так само і село Поповичі, або Попівка, належала спочатку Житомирському костюлу св. Миколая, а оскільки на той час костюлу не стало, медову данину, яку колись віддавали тому костюлу і сторожі, почали забирати й віддавати Житомирському замку; "також збіжжя в міру і з розпивочної розпродажі медів гріш ішов на костьоли житомирські". У другій половині XVII ст. Януш Тишкевич, Київський воєвода, заклав у Житомирі костюл і кляштор для босих кармелітів. Однак не відомо, чи вони тут оселилися, усе ж костюл постав на місці колишньої церкви Спаса поблизу замку й був зведений під кінець століття. На початку XVIII ст., після умиротворення краю, Казимір Стецький граф Радван, Київський каштелян, заснував у Житомирі костюл і кляштор для єзуїтів. Той костюл був закритий у 1773 році, кляштор перетворили на школу, пізніше засновано тут юрисдикцію, зрештою приміщення перетворено на в'язницю, яка існує й сьогодні. Костюл у 1841 році розібрали і з цегли збудували кам'яницю на Чуднівській вулиці. Нині в Житомирі діють такі католицькі костьоли: катедральний св. Софії і Семінарійський замість бернардинського св. Яна із Дуклі та дві каплиці на цвинтарях – св. Миколая і св. Станіслава.

1) Катедральний костюл. Католицька катедра здавна була в Києві, і на початку XVIII ст. єпископи іменувалися київськими і чернігівськими. Останній із них — Станіслав Заренба Каліновський — у часи повстання Б. Хмельницького в 1648 р. був змушений залишити Київ, після чого катедра й будинки єпископа та каноніків були знищені. Наступні після Каліновського єпископи: Ян Лещинський, Томаш Уейський, Станіслав Вітвицький, Анджей Хризостом Залуський, Миколай Свенцицький, Ян Гомолінський, Мацей Валентин Арцемберський і Ян Тарло перебували за межами своєї дієцезії, а розпоршена капітула проводила засідання в Сокалі, а ще частіше – у Любліні. Лише через 76 років поневірянь дев'ятий єпископ Самуель Ян Ожга прибув до знищеної дієцезії і взявся за відбудову катедри: спочатку в Білій Церкві, однак на прохання обивателів Київського воєводства заклав її в 1724 р. у Житомирі, спочатку дерев'яну на місці колишнього костюлу св. Марії, а через кілька років, розібрав дерев'яну і збудував у 1737 р. мурований храм Вознесіння Господнього. Той костюл невдовзі був дещо відремонтований, а в 1801 році цілком перебудований коштом Луцько-Житомирського єпископа Каспра Цецішовського і в 1805 р. висвячений в ім'я св. Софії. Католицька парафія Житомирського деканату нараховує 10998 віруючих. Каплиці має: дві на цвинтарях у Житомирі, у Дівочках, Щеніві і Зорокові; мала філію у Високому й ще одну каплицю в Левкові.

2) Семінарійський костюл св. Яна із Дуклі був заснований бернардинами на місці, виділеному Августом III. Кляштор був мурованим, а костюл дерев'яним, після пожежі, коли він згорів, службу довгий час відправляли в кляшторнім рефектажі. Костюл почали мурувати в 1820 році, а завершили й освятили в 1842 р. Однак бернардини недовго користувалися тим

костьолом, бо вже в 1844 р. до кляштору перенесли дієцезіальну семінарію, яка там існує й досі, монахів переведено до інших кляшторів.

3) Каплиця св. Миколая, мурована на передмісті, яке колись називалося Кокрин, за розпорядженням комісії в 1788 р. У пам'яті костьолу св. Миколая, який тут колись був, тіла померлих, які були поховані в її скелі, перенесли в 1840 р. на новий цвинтар, закладений у 1800 р.

4) Каплиця св. Станіслава на новому цвинтарі, мурована, збудована в 1840 р. на добровільні внески. Окрім того, у Житомирі є каплиці домові в будинку біскупа і в дієцезіальній семінарії. Перед 1865 р. існували також каплиці в міському шпиталі і при в'язниці. Біскуп Київський і Чернігівський Юзеф Анжей Юноша Залуський перевів до Житомира в 1766 р. сестер милосердя (шаріток) із Пултуська. Це товариство було добре забезпечене своїм засновником і чимало осіб та казна теж їм пожертвували; на купленому місці, так званому Паненському, яке раніше звалось Попівка, над Тетеревом, упродовж 1816 – 1840 р. збудували приміщення шпиталю, будинок для сиріт, каплицю й приміщення для сестер. У 1844 р. у сестер забрали управління шпиталем і будинком для сиріт, у 1865 р. їм наказано виселитися. Приміщення були перетворені на військовий шпиталь, а каплиця — на церкву.

Історія. Житомир бере свій початок, здається, у глибині віків. Руські літописи мовчать про нього, і, здається, за часів Київської Русі взагалі ще не існував. Однак сотні могил, які оточують місто, можуть слугувати свідченням того, що тут повинна була б прожити якась значна людність ще від доісторичних часів, яка, наймовірніше, належала до древлянських часів. Про те, що за часів Русі тут мало б бути поселення, свідчить переказ: св. Яцек Одровонж, який перебував в Києві у 1240 р. під час нападу монголів на Південну Русь і Київ, заснував тут домініканський кляштор. Видається зрозумілою справою, що Житомир був не лише древлянським поселенням, але й у наступному руським. Древляни були слов'янським племенем, із яким Русь Київська була змушена довго воювати, потім силою зброї примусила платити данину й підкоритися. Древляни вели лісове життя і звичаї мали суворі й дикі, усе ж не до такої міри, як про це пише Нестор. Із недавно розкопаних могил можна переконатися, що вони перебували на певному щаблі розвитку культури. За даними руських літописців, основними їх містами були: Коростень (Іскорость), Мицьк (Радомишль), Вручій (Овруч) і, правдоподібно, багато інших, не згаданих літописцем. У їх ряду мало знаходиться й укріплене поселення Житомир, невідоме з письмових згадок, бо уникло підпорядкування. Ю.-І. Крашевський зазначає, що на так званій Замковій Горі знаходилося укріплене городище, на місці якого пізніше, уже за литовських часів, постав замок. Досі в околицях Житомира є кілька подібних городищ. Одне з них — між Скоморохами і Коднею, друге — біля Студениці, третє — поблизу Іванкова (так званий Немчин городок) та городище, зване Соколова Гора. Тут знайдено кам'яні сокирки. Біля старої Чуднівської дороги, у самому Житомирі між Тетеревом і Кам'янкою тягнеться передісторичний цвинтар, який складається з великої кількості курганів, які розкопував і досліджував археолог С. Гамченко ("Житомирський могильник. — Житомир, 1888). Він знайшов тут багато предметів, як от: намиста бурштинові і скляні, бронзові і срібні браслети з розетками, залізні цвяхи, таке ж кресало (огниво), ніжик і молоток, шпильки бронзові, застібки зі шматками льняної тканини. І професор Володимир Антонович теж розкопав тут 33 кургани у групі, яка нараховує близько 3000 могил, і дослідив їх науково. Окрім скелетів, знайшов у них багато виробів людських рук. Він відносить їх до другого періоду залізного віку (Києвлянин. — 1879. — № 851).

Назву Житомира пояснюють по-різному. Й. Шафарик (Старожитності слов'янські — переклад Бонковського. — Т. II. — S. 181.) припускає, що тут могло мати своє поселення плем'я житічів або житичів, держава яких була досить великою, з численним населенням і містами. Головне їх місто називалося Житомир ("мир" на мові слов'ян — об'єднання, округ, область, світ; порівняй: Ушомир, Лугомир, Вількомір). Інші ж виводять назву міста від міряння жита, нібито здавна для зручності людей, які приїжджали сюди на торг, атрибутом міста та міщан була дубова колода для міряння збіжжя.

Найправдоподібніше, що назва міста походить від особового імені, як Салдомір, Спіцимир, Володимир, Радам, Любар, Радомишль та інші. Хоч руські літописи періоду Київської Русі мовчать про Житомир, як це вже згадувалося вище, він усе ж повинен був існувати в той час. Про це свідчить традиційний переказ, що св. Яцек Одровонж тут бував із місією і нібито заклав кляштор домініканський, який разом із містом був знищений під час навали Батия на Київ і Київську Русь у 1240 році, при цьому чотири монахи загинули смертю мучеників. Плано Карпіні, посол Інокентія IV до Батия, проїжджав через Волинь до Києва 7 років потому краєм цілком спустошеним, зарослим лісами, без міст і сіл. Однак скоро Житомир розпочав розвиватися і залюднюватися. У XIV ст. тут був оборонний замок, який нібито мав здобувати Гедемін під час свого походу на Київ. Цій події хроністи дають різні дати. Густинський літопис відносить її до 1304 – 1305 рр., Хроніка Биховця мовчить про неї, М. Стрийковський називає 1320 р., а Межигірський рукопис відносить ту подію до 1333 р. Кілька дослідників загалом критично оцінили

факт зайняття Києва, а разом із ним і Житомира, Гедеміном. Іще М. Карамзін помітив у літописній розповіді чимало анахронізмів і суперечностей та піддав цю дату сумніву. К. Стадницький, не заперечуючи самого факту, переніс лише дату М. Стрийковського на 1333 рік, відповідно до свідчення Межигірського літопису. Проф. В. Антонович не лише відкидає дату подану Густинським літописом і М. Стрийковським, але й зовсім заперечує сам факт зайняття Києва в той період і відносить його до набагато пізнішого, часу тобто до зайняття Києва Ольгердом у 1362 р. А що стосується зайняття Житомира, то літописна розповідь відсуває його ще далі, до часу здобуття Овруча й Житомира Вітовтом. М. Дашкевич самого факту не заперечує, але слідом за К. Стадницьким відсуває його до 1333 р.

Як би там не було, зайняття Києва Гедеміном мусило тривати недовго, оскільки в часи правління того князя не знаходимо Києва поміж містами, якими він володів. Можливо, татари, на той час іще досить сильні, невдовзі повернули Київ і панували тут аж до часу, коли Ольгерд остаточно переміг їх над Синіми Водами й увесь Київський край приєднав до Литви. За правління в Києві Володимира Ольгердовича в Житомирі вже був оборонний замок, оскільки Вітовт у 1394 році змушений був його здобувати, після чого віддав його своєму стрієчному брату Свидригайлу, а Володимиру навзаєм передав Копил. У нотатці, яка зберігається в таємному Королівському архіві про замки й землі, які належали Свидригайлу у Великому Князівстві Литовському і на Русі (1402 р.), поміж іншими згадуються й Житомир (Danilowicz I. Skarbiec dyplomatorow... Т. I. – 1860. – S. 331).

У 1399 р. татарський хан Кутлук, розбивши Вітовта над Ворсклою, обложив Київ і знищив увесь Наддніпровський край. Закономірно, що і Житомир потерпів від того нападу.

У 1429 р. Владислав Ягайло приїхав на з'їзд монархів до Луцька, а оскільки Зигмунт запізнався з приїздом, то Ягайло з Луцька аж до Житомира на лови виїжджав, однак, повідомлений про його наближення, швидко повернувся (Gołębowski Ł. Dzieje Polski... Т. I. – S. 335). У той час місто почало розвиватися, так що Казимір Ягелончик у привілеї за 1444 рік назвав Житомир у ряду 15 кращих міст Великого Князівства Литовського й надав йому право вільної торгівлі та різні свободи. Можна гадати, що місто вже перед цим повинно було б мати магдебурзьке право. Близько того часу Житомир вів торгівлю з Гданськом (Danzigs Handel and Gewerbegeschichte. – Lipsk, 1858. – S. 175). У 1467 році заволзьські татари, переправившись через Дніпро, місцевість навколо Житомира і всю Волинь цілком спустошили й захопили 10000 людей у ясир. Таке спустошення було чималим, бо в 1474 році, коли Контаріні, венеціанський посол, до Персії проїжджав через ці краї, то застав їх пустими, небезпечними, у лісах було багато розбійників, він ніде не знайшов помешкання. 25 квітня він прибув до Житомира – "міста дерев'яного" (Sienkiewicz K. Skarbiec historii polskiej). Люстрація Київської землі того часу (близько 1471 р.) так зображує стан Житомира: "Житомирський замок, а в замку чотири гармати великих і п'ять таранів (тараниць). Челяді: два парубки і дві їх жінки і троє дітей малих; волів 15; є гуси й кури; посівної паші досить, по одному плугу і по одній толоці. У місті 12 корчем, із них надходить на рік по копій грошей плати, а мита до восьми кіп грошей надходить; коли спокійно, з того половина йде капелану на церкву. У Житомирі п'ятнадцять слуг з гультяями, а двос тяглих людей дають подимщину. До замку належать села: Ромерове, Ловково, Крошня, двір із пашнею Коростишево, село Котельня, Бардвіков, Рудники, селище Жерденов (нині Халаймгородок), село Іванково і Звеняче (АЮЗР. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 72). Але в 1481 р. кримський хан Менглі-Гірей вторгся в Київщину, здобув і спалив Київ, зазнав спустошення й Житомир, що підтверджує ревізія замку Житомирського в 1545 році (Jabłonowski A. Rewizja zamków ziemi Wołyńskiej w ролюwie XVI wieku // Źródła dziejowe. – Т. VI. – Warszawa, 1877.). Після такого спустошення король звільнив міщан Житомирських від постою та підводної повинності (АЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 135). Місто за короткий час помітно змінилося, судити про це можна хоча б із того, що коли під час люстрації за 1475 р. було в ньому 12 корчем, то люстрація за 1501 рік зазначає, що їх уже 20. Особливо збільшилася кількість сіл, які прислугували замку (Там само. – Ч. VI. – Т. 1. – С. 2-3). Першим відомим намісником Житомирським був Сенько Романович у 1486 р. (Boniecki A.J. Roczet rodow w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. – 1887.). Після нього був Дмитро Олександрович (АЮЗР – Ч. VII. – Т. 2. – С. 10.). Король Олександр згадує про нього в 1505 році в настанові, щоби кривд і утисків міщанам не чинив, доручає йому, щоби утримував їх у власності ґрунтів і пасік, які зем'яни намагаються відібрати. У 1507 р. під час бунту Михайла Глинського брат його Василь безрезультатно намагався здобути Житомир. У 1524 р. за урядування Дмитра Кмити Житомирський замок "згорів від стихії". Привілей із 1540 р. звільнив міщан від усіляких мит, податків і торгового. З матеріалів ревізії 1545 р., зробленої Львом Патрикевичем Тишкевичем, посланого Зигмунтом Августом для обстеження господарських замків на Волині й Київщині, бачимо, що замок уже був відбудований стараннями старости Семена Бабінського. Ревізор відзначив, що будівлі досить добрі, усе ж недбало утримувані, а деякі не зовсім

добудовані. Зем'яни з мешканцями скаржилися на старосту, який, маючи від казни гроші на будівництво, примушував їх до безоплатної роботи. У новозбудованому замку було 45 городень, 4 вежі і 2 башти. Але на час ревізії вони ще не всі були розподілені між міщанами землянами. Міщан було 49 димів, 11 стрільців і слуг замкових. Панів і зем'ян, які тримали маєтки, що тяжіли до замку, було 22; мали вони 39 сіл із 104 підданими. Утримання мосту лежало на міщанах. Сталого забезпечення живністю замок взагалі-то не мав. Озброєння й амуніція замку загалом були недостатніми, особливо не вистачало рушничного пороху. Пушкар був лише один. До замку належало два млини і ставки. Міщани на замок нічого не платили, лише повинні були один день на рік косити сіно, так що половина їх косила, а друга згрібала. Окрім того, з колядою й великонічним ходили до старости, а щоб утримувати корчми у своїх руках, повинні були давати капщизну. Замкові слуги (семеро) лише з конем служили, нічого не платили, ті ж господарські, хто тримали землю, давали данину на Печерський монастир у Києві або місцевим боярам (Jabłonowski A. Rewizja zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – Т. VI. – Warszawa, 1877.). Під час ревізії за 1552 рік за урядування Дмитра Сангушковича замок стояв над Кам'янкою. Була в ньому церква св. Спаса. Замок уже вимагав ремонту. Порушення були і в організації польової сторожі, яка перебувала в 20 милях від замку. Скаржилися, що після пожежі в замку князь Костянтин Острозький забрав згорілі спіжі, гармати і дзвони й вивіз того всього 20 возів до свого замку в Полонному. Після входження Київської землі до Корони в 1569 р. Житомир став центром повіту і староства городского та місцем проведення повітових сеймиків. Конституція Коронного сейму Люблінського 1569 р. визначила відбувати в Житомирі другі роки земські київські, у понеділок по Новому літі; Перші роки відбувалися в Києві в понеділок після св. Юрія; треті мали бути в Овручі в понеділок перед св. Варфоломієм (Volumina legum. – Т. II. – s. 159-160). У той час зміцнилася обороноздатність місцевого замку, бо ж коли в 1570 році тут було 4 башти і 39 городень, в 1572 р. – уже 5 башт (одна не завершена) і 68 городень (Jabłonowski A. Ukraina. – Т. I – S. 13, 33). За даними ревізії Київського воеводства, у 1571 р. у Житомирі платили із 56 димів по 16 гр., із 14 димів у заулках по 8 гр., із 14 нуждених халуп убогих людей, які мешкали за містом, по 4 гроші, від 11 коморників по 6 грошів, від 4 купців по 12 грошів, від 5 ремісників (3 шевці, 1 кравець, 1 коваль) по 8 грошів, від двох корчем і млинів, від 7 димів бояр путних по 20 грошів, від 6 людей убогих по 2 гроші. Сума поборів із міста Житомира з 34 димів по 19 грошів, із 14 димів по 8 грошів і з 14 димів по 4 гроші, із 7 бояр путних по 20 грошів, з 11 коморників по 6 грошів, а з 6 убогих по 2 гроші: з 4 курців по 12 грошів, із 5 ремісників по 8 грошів (Jabłonowski A. Ukraina. – Т. I – S. 25). 9 вересня 1576 р. у Житомирі відбувся сеймик київського воеводства. 25 січня 1580 року Стефан Баторій видав у Варшаві нагадувальний лист до Житомирського старости князя Михайла Олександровича Чарториського з приводу, що його управитель Василь Загоровський порушує привілей Зигмунта Августа й примушує мешканців Житомира до роботи і не належних їм повинностей. Той же король 20 листопада 1582 видав у Варшаві новий привілей, яким підтвердив попередній привілей Зигмунта Августа, даний мешканцям Житомирським, за яким вони звільняються від усілякого мита, як королівського, так і шляхетського, щоб їм вільно було як живністю, так і іншими товарами обживатися й торгувати і від яких ніхто ніякого мита аби не стягував (АЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 335).

У 1595 році за урядування у Житомирському старостві Семена Денінського (загинув у 1596 році під час штурму козацького табору над річкою Сулою поблизу Лубен) сталося розмежування староства від Крошні п. Вороничів (АЮЗР. – Ч. VII. Т. 1 – С. 41.). Зигмунт III своїм привілеєм від 8 липня 1596 р, виданому у Варшаві, надав мешканцям Житомира дозвіл на два ярмарки, які мають тривати по два тижні. Перший на день Нового року, тобто 1 січня, другий на день св. Прокопа 8 липня, тим же привілеєм залишено торги кожної неділі. Від мит і зборів, податків усіляких звільняються й надалі шинки та торги на час тих ярмарків і від усяких повинностей (Люстрація з 1622 року // АЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 335). Це пожвавило торгівлю, і покращило умови життя міщан. Але такі сприятливі умови тривали недовго, бо вже у 1606 році татари знову напали на цей край і знищили Житомир, Кодню, Слободище й Фастів. Слідом за нападом татар завітала морова епідемія, від якої померло багато мешканців. За даними інвентарю Житомирського староства від 20 січня 1608 р., міщани не були звільнені від повинностей, оскільки "давали для старости чинш та оброк, бояри на ту пору вільні були, а з міщан же ніхто, хіба що за листом кн. ЙМті старости Житомирського" (кн. Олександра з Острога Заславського). За даними люстрації 1615 р., міщани ніяких робіт не виконували, окрім "толоки при державній справі, один день на рік сіно косити повинні, чинш, оброк, на коляду дають. Там же бояр 9, нічого не дають, окрім меду, якого доставляють 20 відер. А до того всілякі послуги замкові повинні виконувати. Стрільців 8, які, як прислуга, нічого не дають. Сума доходу 474 фл. 20 гр. До того староства належать села: Газінце (Назіґсе), Баранівка, Піщево, Станишівка. Млини того староства: під замком на р. Кам'янці, на р. Тетерів, у селах Станишівка і в Газінцях. Сума доходу староства 1912 фл. 20 гр. Витрати на уряд підстаростинський, замкову челядь, на сторожу,

порох, озброєння, на ремонт замку й на капелана до косяолу 900 фл., залишається 1012 фл. 20 гр. Витрати кварти до того 202 фл. 16 гр. (Jabłonowski A. Lustracye. – S. 78-9). У 1617 році свавільні натовпи, які збиралися на московську війну з роти Овруцького старости Руцького, спалили й пограбували місто (Opis. akt., № 13, 58). У той час Київська шляхта, перебуваючи під загрозою татарських нападів, з одного боку, і козацького сваволю, яка започатковувалася, – другого, і сама значною мірою здичавіла. З-поміж інших прославилися безправ'ям і грабунками потомки одного з найповажніших тутешніх родів – брати Немиричі, які не лише грабували беззахисні оселі, але в 1618 р. осмілилися напасти на Житомирське місто. Київський намісник на підставі сеймової постанови від 1621 р. скликав усіх обивателів воєводства, щоби з'їхалися до Житомира для суду над Кшиштофом Немиричем – головним діячем тих ґвалтів і грабунків. Кшиштоф був засуджений до смерті, а його брати Іван, Миколай, Олександр і Самуель оголошені банітами. Кшиштоф якийсь час переховувався на Поліссі, але зрештою був пійманий і за наказом воєводи Замоїського страчений в останніх днях жовтня 1619 р.

Конституція 1620 р. призначила на 14 вересня попис чи огляд посполитого рушення Київського воєводства під Житомиром. За даними люстрації 1622 р., місто було добре забудоване, замок з одного боку був оточений валом, із другого ж підносилися гора, цілком неприступна, біля підніжжя якої пливла Кам'янка. До замку вели три брами, по кутах височило 5 башт. Замок оточував глибокий рів, у середині знаходився просторий палац та інші будівлі. Доход зі староства становив 2698 фл. 26 гр. 17 ден. [аріїв], з чого приходилося 539 фл. 23 гр. 7 1/5 ден. кварти. (Jabłonowski A. Lustracye. – S. 118). У 1636 році місцевий староста Януш Тишкевич, Київський воєвода, разом зі своєю жінкою Ядвігою з Бучача Бельжецькою, галицькою кастеляншею, засновує кляштор для босих кармелітів.

У 1639 р. до Житомира переїхав Федір Єлець, Київський хорунжий, для доповнення списку збройного супроводу представлених київськими зем'янами (Opis akt., № 17, S. 22). Чимало руху і пожвавлення додавали місту сеймики, які тут відбувалися і які нерідко проходили дуже бурхливо. У 1640 році Януш Тишкевич, Київський воєвода, своїм універсалом скликав усю шляхту воєводства, щоби вона озброєна зібралася визначеного дня під Житомиром і виступила проти Самуеля Лаша як баніта та інфаміта, який, як відомо, був головним боєм воєводства, нападав на маєтки шляхти і глузував із вироків трибуналу. Зібрана шляхта під командуванням воєводи вирушила до Макарова – місця проживання баніти, однак не застали його вдома, оскільки він був кимось попереджений і сховався.

Під час повстання 1648 р., коли Хмельницький разом із татарами розгромив гетьманів під Корсунем, князь Ярема Вишневецький зі змєнкою шляхти, яка була в його маєтках, перебравшись із Задніпров'я через Дніпро до Брагіна, звідти прийшов до Житомира і тут, зміцнивши свої загоны шляхтою, яка зібралася на сеймик воєводський після смерті короля, рушив із воєводою Янушем Тишкевичем до Махнівки супроти Кривоноса. Того ж року козацько-татарська навала, розіллявшись по всій країні, далася взнаки і в Житомирі. Козаки разом із татарами спалили місто, вигнавши міщан. У загальній пожежі були спалені всі гродські й земські книги Житомирські та Овруцькі, починаючи від 1582 р. Католицький косяол був ущент знищений, а людність розбіглася. Після сходження на трон Яна Казимира в 1649 р. Адам Кисіль, Київський воєвода, скликав на 11 листопада шляхту на сеймик до Житомира, але воєвода не доїхав сюди через козацькі бунти й відправив сеймик із шляхтою "sub dio", як писав до канцлера коронного, за півмилі від Звягеля, у селі Жарках на межі Київського воєводства (Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka różnych spraw i dziejow. – T. 1. – 1853. – S. 110).

Так званий Зборівський мир, укладений між Яном Казиміром і Богданом Хмельницьким, хоч і був зовсім не вигідний для Речі Посполитої, усе ж приніс для цієї провінції певне затишшя. До Житомира помалу поверталася розпорошена людність, шляхта почала займати покинуті маєтки. У 1650 році в Житомирі відновили своє функціонування гродські суди, тут же відбувалися сеймики не лише київського воєводства, але й Чернігівського. Відомий універсал Богдана Хмельницького, виданий у Ямполі 28 серпня п. р., у якому він наказує полковникам, осавулам і сотникам оберігати від бунтівників шляхту руського й католицького визнання та примушувати шляхетських підданих до послушенства (Opis akt. – Nr. 19. – S. 36). З другого боку Київський воєвода Адам Кисіль повідомляв 2 вересня п. р. королю і пану Краківському, що Запорозьке військо та орда повернули до Волощини, до Рашкова, аби там жодна оказія від королівських військ не була дана, а їх милості (шляхта) усі щоб про те знали й не залишали своїх будинків, із підданими обходилися милостиво й перебували в належній обережності. Але ці накази з обох сторін були мертвою літерою, стосунки з обох сторін дедалі більше загострювалися, і все свідчило про наближення нових бунтів. У передчутті нових випадків уже 12 вересня п. р. відбулися в Житомирі два сеймики – один – київської шляхти, другий – чернігівської.

Кияни постановили, що на першу ж вимогу воєводи А. Кисіля мають зібратися в місці, визначеному його універсалом, однак недалеко від границь війська Запорізького, а хто не захоче прийти на місце, визначене воєводою, того кожен вважатиме інфамітом (позбавленим честі) і його маєток має відійти від нього (*Laudum sejmowe w Powiatie Kijowskiem.* – Т. II. – Cz. 3. – S. 43). Чернігівці ж у своєму рішенні так висловилися: "Підлягаючи мирному договору, повернулися ми нарешті після трьохрічного вигнання до своїх маєтків, але тут знову бунт, знову кров проливається. Тоді ми зібralись у Житомирі як найближчому воєводстві на сеймик депутатський спільно з обивателями київського воєводства, постановляємо не відходити звідси, а разом із воєводством Київським стати на службу Речі Посполитій, а хто б захотів ухилитися від цього, то маєток його має перейти до ЙМ Короля" (Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. II. – Ч. 3. – С. 53.)

Побоювання нових заворушень було слушним. Незабаром Б. Хмельницький, порушивши перемир'я, став із козацтвом та незліченими ордами під Берестечком (1651 р). Однак там не пощастило його зброї, бо ж був розбитий на голову, відступив у глиб України і, після зайняття Києва Янушем Радзивіллою, змушений був укласти новий мирний договір, так звану Білоцерківську угоду. Ця перерва у військових діях вплинула на заспокоєння краю. 13 грудня 1651 року в Житомирі знову відбувся спільний сеймик Чернігівського та Київського воєводств. (АЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 426).

Але Житомир від початку козацьких воєн значно занепав, погано забудований, без зручностей для шляхти, яка приїздила на сеймики. Сеймикова шляхта постійно скаржилася на незручності, які вона тут терпить, коли відбуваються публічні засідання, що декому приходиться надворі під дощем почувати і т.п. (Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 420).

Білоцерківська угода тривала недовго, оскільки була не вигідною для козаків, тому Хмельницький лише шукав причини для її розірвання. Отож скоро під тим приводом, що гетьман хотів перейняти йому дорогу, 1 червня 1652 р. ударив Б. Хмельницький на польське військо під Батогом, розгромив його у двохденній битві і вчинив страшну різанину над полоненими. Тоді ж був визначений термін сеймику в Житомирі на 11 червня. Приїхав сюди й воєвода А. Кисіль, маючи при собі групу київської та чернігівської шляхти, але дізнавшись про розгром під Батогом і нові погроми у краї, відійшов до Звягеля і зупинився за чверть милі від того міста "в полі біля криниці" і там провів сеймик (*Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka różnych spraw i dziejow.* – Т. 1. – 1853. – S. 141). Другий сеймик того ж року відбувся знову не в Житомирі, а в Зимному під Володимиром у місцевому монастирі (Там само. – S. 141).

Б. Хмельницький, піддавшись у 1654 р. Росії, невдовзі потому (1657 р.) помер. Його наступник на гетьманському посту Іван Виговський перейшов на сторону Речі Посполитої, наслідком чого стала так звана Гадяцька угода, коли на сеймі 1659 року йшлося про підтвердження цих пактів, козацькі послы, окрім іншого, ждали, щоби обозному Великому Князівству Руського й війська Запорізького (Юрію Немиричу) має належати кварта від Житомирського староства, а після *decessum moderni possessoris* також і Житомирське староство з адміністрацією солі по усій Україні в маєтностях Речі Посполитої має належати йому ж для потреб військової артилерії (Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов – Т. III. – С. 224.).

Тоді ж планували утворити Житомирську козацьку сотню, сотником якої мав стати Калина Соколовський, бо ж Юрій Хмельницький у 1661 році, після Чуднівської битви, піддавшись Речі Посполитій, послав того сотника до короля з листом, у якому виражав готовність іти за Дніпро супроти неприятеля і висловив прохання, щоби козацькі послы, відправлені на сейм, швидше звідти поверталися з доброю звісткою (*Atheneum.* – Т. III. – S. 9). У 1665 році Житомир дещо ожив із приводу проведення тут сеймику, скликаного Київським воєводою Стефаном Чарнецьким для вибору підсудка. Іще більше оживило Житомир перенесення сюди з Києва в 1667 р земських громадських та асесорських судів, після уступки Росії за умовами Андрусівського перемир'я частини Київського воєводства разом із Києвом та округою. Після Гржимултівського трактату 1686 року Житомир став столицею обкраяного Київського воєводства. Тут, почергово з Овручем, відбувалися сеймики воєводські й пописи воєводського рицарства. Але знову настали неспокійні часи: П. Дорошенко почав бунтувати, тому воєводські сеймики не могли відбуватися в Житомирі, оскільки він розташовувався поблизу козацьких бунтів і заради безпеки засідання були тимчасово перенесені до Володимира-Волинського, як то вже було за часів війн Хмельницького. Від того моменту в Житомирі знову встановилося затишшя і сеймики довго не могли відбуватися в столиці воєводства, бо хоча й припинилися бунти Дорошенка, але наступні виступи С. Палія і розквартирування козацької міліції на Київському Поліссі не дозволяли перенести сеймики з Володимира до Житомира, і навіть шляхта воєводства в інструкції даній послам на сейм 1695 р., застергла, що, поки не буде виведена козацька міліція з Київського воєводства, доти сеймики в Житомирі не буде змоги проводити. Козацька міліція в 1699 р. Августом II була скасована, і вже в

1700 р. Київський сеймик востаннє пройшов у Володимирі, бо в наступному 1701 р. знову відбувся перший сеймик у Житомирі. Після того лише один раз київська шляхта, розділившись на дві партії, сеймикувала частиною у Володимирі а інша частина – у Житомирі. Обидві сторони винесли протести. На сеймику в 1709 р., який проходив 10 серпня, прийнято ухвалу надіслати послів до Петра Великого з привітанням із приводу перемоги під Полтавою і з проханням, аби стримав безправ'я та грабежі козаків С. Палія в Білій Церкві й Фастові (Opis akt. – Nr. 27. – S. 7).

На наступному сеймику в 1713 р. Житомирський хорунжий Вентури Станіслав Хамський показав зібраній шляхті хоругву Житомирського повіту, яка була поміщена в костьолі отців єзуїтів. У 1724 р біскуп Київський і Чернігівський Самуель Ожга переніс до Житомира біскупську катедру. У тому ж році Київський каштелян Казимір Стецький заснував тут єзуїтську місію, при якій існувала трьохкласна школа. Біскуп Анджей Залуський заклав при тій школі теологічно-моральні студії (Łukaszewicz J. *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów do r. 1794.* – T. IV. – 1875.– S. 195). На сеймику 1729 р. шляхта постановила, щоби місце зібрання посполитого рушення Київського воєводства було визначено між Житомирським і Овруцьким повітами під Іскоростою. Після смерті Августа II у Житомирі в 1733 р. відбувся сеймик, на якому обрано було каптурових суддів. Відправлено службу за душу короля, на якій виголосив промову кс. Ігнаці Ольшевський, Київський канонік. У 1737 р. у місті стався значний землетрус (Orłowski. *Defensa*). У 1745 р. біскуп Ожга заснував у Житомирі катедру, яку освятив його коадьютор Каетан Ігнаці Солтик, біскуп Емауський, 7 лютого 1751 року. На сеймику *boni ordinis* 1750 р. було вирішено перенести гродські книги воєводства з Житомира, де вони зберігалися в дерев'яній церкві, до Овруча й розмістити їх у мурованому колегіумі єзуїтів. Одночасно Київська шляхта постановила утворити воєводську міліцію для охорони своїх кордонів від гайдамаків, які завжди на них нападали. Командування над тією утвореною міліцією із землянських жовнірів доручено Чосновському старості Улановському "як чоловікові досвідченому в рицарській справі". Хоругви тієї міліції були розквартировані у Фастові, Радомишлі та Іванкові. Частина міліції в 1574 р. розквартирувалася на зимовий постій у Житомирському старостві, завдавши великої шкоди для мешканців. Через це староста звернувся зі скаргою до гетьмана Браніцького, який доручив ротмістрові тієї міліції, аби упродовж трьох днів вояки вирушили з Житомирського староства й перейшли на квартирування, визначене розпорядженням Київського воєводства (АЮЗР. – Ч. 3. – Т. III. – С. 879.). У 1761 р Ян Каетан Іллінський заснував у Житомирі ченців бернардинів.

Люстрація 1765 р подає такі подробиці про Житомир: "Замок на високій скелястій горі над Кам'янкою, більшою половиною оточений палями, від міста оточений валом, міст через глибокий рів дерев'яний, у брамі курдигарда, комірчина для ув'язнених і вежа з глибоким фундаментом; над брамою висока вежа з дерева; всередині замку великий будинок. Місто на горі, над Кам'янкою і недалеко від ріки Тетерів, із одної сторони є невеликий вал. Костьоли: катедра мурована, єзуїтів мурований за дозволом 1724 р, бернардинів дерев'яний нової фундації на передмісті за консенсусом 1761 р. Гарнізон, рекрутований Я.В. Яном Каетаном Еллінським, нараховує 39 осіб разом із офіцерами, гемейнами, барабанщиками, флейтистами. На цей гарнізон виділено 21246 зл. 21 гр. Дворів у місті 24, халуп 120, звільнених від повинностей 25, слобідських 6, осілих євреїв 86. Три рудні, четверта закрита у Станишівці, ті рудні недовго будуть функціонувати з тої причини, що руди вже не стає і змушені купувати руду для заліза з орендованих ґрунтів. Доходи староства становлять 28039 зл. 6 гр.; з того витрачають на губернатора, адміністраторів і зарплату лісничих річно 1826 зл. 3 гр." Близько того часу (1766 р.) біскуп Юзеф Анджей Залуський заснував і забезпечив сестер милосердя, а постанова сейму 1768 р. підтвердила: "Фундацію Казимира Стецького, Київського каштеляна, у сеймовій рецесії 1726 р. за згодою була для кс. єзуїтів, не лише для їх місії, а й для шкіл, дуже потрібних для користування публічного, дозволяємо". Той заклад проіснував аж до скасування ордену в 1773 р. У 1768 році барські конфедерати зайняли Житомир. Про те завоювання подає цікаві і єдині подробиці Серватій Прус Сохажевський у своїй [реляції] "Луна відгуком української різні лунала". Першою до спілки вступила Житомирська адвокатура, до якої її умисно втягнув Богданович, спеціально посланий до Житомира генераліцією. На заклик тієї ж генераліції до Житомира стягнули й надвірну міліцію зем'ян: Проскурів, Росцішевських та інших. Обозний припровадив шляхту і панських козаків. С. Сохажевський, автор реляції, теж дав себе вмовити, увійшов до спілки і присягнув. Коли міліція Проскурів підходила Корнина до Житомира, то зустріла поблизу Ліщина роз'їзд донців, посланий до Житомира розігнати сеймик, скликаний Павшею і Бужинським. Конфедерати потрапили на засідку, донці притиснули їх до рудні. Там загинув полковник Гловацький, командувач міліції Расцішевських; загинув і Соколовський. Сутичка знову відновилася в Ліщині, стріляли з гармат, донці розбіглися, а коли наступила ніч, конфедерати вирушили до Житомира. Тут щонайперше почали укріплюватися, виставили міські застави,

пушкаря ж не було, якийсь німець зголосився його замінити. У замку виставлено гармату, другу – у бернардинів, де за палісадом розмістилися й вірні козаки, інші – на замкових валах. Донці оточили місто, гусари вдерлися до Станишівки й ударили на кляштор бернардинів, усе ж вірні козаки їх відбили. Тоді запалили будинки й пішли на штурм замку. Пушкар – німець дав вогню з усіх гармат, потім упав трупом. Серби взяли гармати й рушили на місто. Палали дома капітульні й біскупа, катедра, єзуїтський костюл, крамниці. У єзуїтському костюлі згорів кс. Зрубицький. Люд якось завулками зумів вибратися з міста. Тим часом за містом помітили натовпи людей, які підходили до міста, донці сприйняли їх за польське військо, залишили свої позиції й відійшли в ліси до Овруча і Народич. Однак то було не військо, а Чужинський, який із натовпом шляхти поспішав на сеймик. Однак, побачивши руйнування в місті, повернув додому. Недобитки конфедератського об'єднання відійшли до Бару. Місто було майже повністю спалене. Після такого знищення люд, який розбігся, почав повертатися до своїх попелищ, але лише вони почали клопотатися над відбудовою своїх будинків, як у краї почав лютувати голод. Бернардини, в костюлі, який не згорів, годували голодних. На додачу до цих нещасть у всьому краю поширилася ще й морова пошесть, яка зменшила чисельність населення вдесятеро.

Після тієї епідемії Житомир кільканадцять років піднімався з руїни й відбудовувався. У 1772 році тут знову відбулися сеймики. Акти гродські київські, які знаходилися в Житомирі, під час пожежі міста врятував Юзеф Поляновський, який виніс їх із міста і з ними переховувався по лісах і відлюдних місцях. Повернуті до Житомира близько 1774 р, вони були тимчасово складені в будинку єзуїтів супримованих.

Сеймова конституція 1775 р. утворила дві нові каштелянії: Житомирську й Овруцьку, визначивши місце каштеляну Житомирському по Луковському, Овруцькому ж по Житомирському (*Volumina legum.* – Т. VIII. – S. 112.). Житомирським каштеляном був назначений Онуфрій Бежинський, Шавельський староста. Після ліквідації єзуїтів Комісія Едукаційна заснувала в Житомирі відділку школу, у якій 1784 р. було нараховувало близько 600 учнів. У 1776 році дозволено заснувати руську місію й семінарію, у результаті чого було закладено фундамент церкви.

Замість плати повинностей міщани зобов'язані були в 1782 р. щороку платити старості 4072 зл. У 1789 році Станіслав Август дозволив своїм привілеєм Янові Данієлю Вадзлу заснувати в Житомирі аптеку. Люстрація від 1789 описує й села, які належали до староства: Станишівка, Селець, Слобода Затетерівська, Псище, Альбинівка, Побитівка, Богданівка, Барашівка, Соколова Гора, Важків, Газинка; доход становив 39351 зл. 20 гр. "У ґрунті староства є багато залізної гірської руди, яку доставляють на рудні, з неї отримують якісне залізо. Перша рудня – стара на Тетереві. Друга – над річкою Лісовою в Барашівці. Третя – нова на Кам'янці, вище передмістя". Магістрат подав такі скарги: "місто могло б розвиватися краще й бути корисним Речі Посполитій, коли б комісія скарбу коронного ласкаво дозволила запобігти постійній кривді, яка призводить до занепаду міста з таких причин: юридика поіезуїтська є великою перешкодою для міста, оскільки за теперішнього державця не тільки пропінанція закладена, але й різні ремесла й торгівля, такі, як скотобойня, свічі, хліб, дьоготь, смола та інші товари продають, а жодного податку місту не платять. Тому магістрат висловлює прохання, щоби та юридика була повернута місту та платила процент. Євреї ніяких прав на проживання в місті не мали й не мають, жодна ревізія ані попередні приватні бірчі інвентарі про перебування євреїв у місті не засвідчують; відомо лише на початку цього століття, що під протекцією старост єврейський народ почав оселятися. Люстрація 1765 р. перший раз згадує євреїв, зазначивши 1000 зл. поселенщини або чиншу від них. Почали мурувати собі божницю між катедрою і костюлом поєзуїтським, біля самого ринку, де могло б поміститися кілька будинків, а міщани змушені на це з гіркотою дивитися. Чиншу платять тільки 1000 зл. за більше як сотню будинків, що становить лише 10 злотих за будинок, а міщани мусять платити по 24 злотих, цежи свої запровадили і т.д."

У 1786 році Житомир нараховував 2500 димів (*Korzon T. Dzieje wewnętrzne.* – Т. 1. – S. 275). У 1792 р у Житомирі відбувся останній сеймик. Через другий поділ Речі Посполитої Житомир у 1793 році був приєднаний до Росії, спочатку як повітове місто Ізяславської губернії (Заславської), яка в 1795 році розпалася на два намісництва: Волинське і Подільське. До складу Волинського намісництва увійшло місто Звягель, переіменоване на Новоград-Волинський, як губернське місто і міста повітові: Овруч, Житомир, Радомишль, Чуднів, Заслав, Лабунь (у якому мешкав і помер намісник генерал Кречетніков), Острог, Рівне, Луцьк, Володимир, Ковель і Донбровиця. Цар Павло I у 1796 р переіменував намісництва на губернії. Через відсутність відповідних помешкань у Звягелі губернський уряд тимчасово зупинився в Житомирі, де залишився й надалі. Після остаточного затвердження складу Волинської губернії в 1804 р., Житомир був визнаний губернським містом. Ця обставина й наступне прокладання Брестсько-Київського шосе позитивно вплинули на розвиток міста.

У 1802 р. згорів замок, руїни якого прибрали в четвертому десятилітті цього сторіччя при облаштуванні парку для прогулянок на Замковій горі, так що зараз не залишилося жодного сліду старого Житомирського замку. У 1814 р. у Житомирі була відкрита масонська ложа. Цивільний губернатор Волинський та одночасно Маршалок губернський Бартоломей Гіжицький (помер 1826 р.) багато зробив для розвитку міста. За його ініціативою тут було засновано театр. Досить довгий час у Житомирі у власному домі проживав Ю.-І. Крашевський на вулиці Малій Бердичівській, звідси переселився на постійне проживання до Варшави. За часи проживання в Житомирі Ю.-І. Крашевський зробив великі послуги для розвитку місцевої гімназії, почесним куратором якої він був одногосно вибраний. Багато потрудився він і для розвитку польської вистави у прекрасному театрику, вимурованому в 1855 році. У Житомирі народився Іпполіт Скімборович. Описи міста представили: В. Пероговський (у Волинських губернських відомостях за 1878 і 1880 р.) Л. Рафальський ("Волинские епархиальные ведомости – 1887. – №1, 2, незавершений у зв'язку зі смертю автора); Kłosy (№ 88 за 1884 р.); Tygodnik Ilustrowany (1862. – S. 72; 1863. – S. 334 – 410; T. IX. – S. 224; T. XI – S. 68; XIII, 148, 173; t. XVI. – S. 54); Tygodnik powszechny (№ 38 за 1883).

Житомирське городове староство. До відомостей, поданих при опису міста, додаємо, що в 1771 р. обіймав його Ян Іллінський, оплачуючи кварти 6358 зл. 8 гр. Стани не сеймі 1773-5 р. надали староство у володіння емфітентичне кн. Михайлу Четвертинському разом зі староствами Тушинським і вїтївствами. Найдавнішими старостами Житомирськими згідно з Бонецьким (Poczet rodow... – S. LXIII.) були: Сенько Романович (1486); Дмитро Олександрович (1501 р.) Ян із кн. Литовських, біскуп Віленський (від 18 вересня 1525 р.); князь Семен Проньський (1538); князь Богуш Корецький (1544 – 1546 рр.); князь Дмитро Федорович Сангушко (1550, помер 1555 р.); князь Роман Федорович Сангушко (1557, помер 1571 р.); князь Костянтин Вишневецький (1583 р., згідно з іншими джерелами старостою в той час був Семен Дениско Матвійович або Матвійовський, званий іще під 1596 р. Дениско Монівід Мокосей); князь Януш Заславський (1604 р.); князь Олександрович з Острога Заславський (1607 – 4 липня 1626 р.).

Житомирський повіт займає південно-західний закуток Волинської губернії й межує на півночі з Овруцьким повітом, на сході із Радомишльським і Сквирським повітами Київської губернії; на півдні – з Бердичівським Київської губернії, Вінницьким і Літинським повітами Подільської губернії, на заході – з Новоград-Волинським (Звягельським). Площа повіту, вирахована полковником Стрельбицьким, становить 6732,1 кв. верст, тобто 701260,4 десятини; згідно з військово-топографічними вимірами – 139 миль або 6716 кв. верст; згідно зі Швейцером – 136,9 миль або 6624 кв. верст. Ріка Тетерів ділить повіт на дві різні за природними умовами частини. Північна частина має характер Полісся, низинна, місцями болотиста, багата лісом. Ґрунти тут піщанисті, частково глинисті, місцями трапляються озера. Натомість південна частина, особливо по сусідству з Подільською губернією, має степовий характер, місцями низинна, мало лісів, ґрунти надзвичайно родючі. Найвищі пункти в тій частині доходять: під селом Ожадівка до 910 ст. (над рівнем моря), під Швайківкою до 882 ст., під містечком Кодня до 809 ст., під Житомиром 738 ст. Над Тетеревом і його притокою Кам'янкою виступають кристалічні формації. Тут знаходиться відомий граніт, різнобарвний піщаник і базальт. У кам'янистих річищах Тетерева та Кам'янки і сьогодні є прекрасні виходи граніту. Під Житомиром в сторону Києва тягнуться багаті поклади коаліну (фаянсова глина). При зливанні Тетерева і Кам'янки знаходяться поклади польового шпату чудового ґатунку, кварцу білого й чистого, також ґлею, придатного для глазури. Над берегами Ужа видобувають лабрадор. Залізна трапляється на берегах Тетерева та його допливів аж до устя Кам'янки, далі над р. Ірша і на берегах верхньої течії Ужа. Та руда виходить у вигляді вохри та бурого залізняку й іноді залягає на великих площах, наприклад, біля с. Денеші, в урочищах Старі і Нові Доли, між річками Коша і Глибочком, а особливо біля села Буки на лівому березі р. Тетерів, де вони мають 6 верст довжиною і ? версти шириною. В інших місцях руда залягає гніздами.

Усі річки, які протікають у повіті належать до басейну Тетерева, який перетинає територію повіту упродовж близько 100 верст. Виняток становить Уж, яка впадає до Прип'яті й до повіту належить тільки верхів'ями. До Тетерева впадають із правого боку Тетерівка, Крута, Глибочок, Гнилоп'ять, Коденка і Гуйва; із лівого боку – Березівка, Кам'янка і Сенка. Ірша, теж притока Тетерева, пропливає на невеликій північно-східній частині повіту.

Ліси займають до 275600 десятин (у 1858 р. було 28984 десятини державних лісів), тобто близько 40% загальної площі повіту. Під будівельним лісом, переважно в північній частині повіту, було 165460 десятин. Серед дерев переважають сосна, дуб, береза, верба, в'яз та інші.

У 1885 р. у повіті було (без міста Житомира) 240169 мешканців, – зокрема за станами: 1771 дідичної шляхти, 794 особистої, 1291 православного духовного стану, 13 католицького, 4 євангелістів, 22 баптистів, 9 єврейського, 48600 міщан (33 почесні дідичі обивателі, і 33

особисті), 155849 селян, 5551 колоністів, 900 чехів, 281 регулярного війська, 6277 військових відставних, 13919 комісованих військових і їхніх родин, 5150 іноземців та 19 інших станів. За віросповіданнями: 157903 православних, 1689 розкольників, 25003 католиків, 32122 лютеран, 900 чеських гуситів, 2536 баптистів, 20008 євреїв, 8 мусульман. У тому році в повіті укладено 2745 шлюбів, народилося 14164 дітей (7389 хлопчиків, 6775 дівчаток), серед яких 311 позашлюбних; померло 8190 осіб (4222 чоловіків, 3968 жінок), таким чином, приріст населення становив 5974 душ. Згідно з даними за 1881 р. на 1 кв. версту припадало 36 мешканців (у губернії в середньому було по 36, 4 мешканця). В адміністративному плані повіт поділяється на 5 поліцейських округів: Горошки, Черняхів, Чуднів, Янушполь і Котельня (раніше Кодня), які обіймають 20 ґмін (очевидно, автор мав на увазі волостей – прим. перекладача): Бараші, Фасова, Горошки й Ушомир (до 1 поліцейського округу); Бежів, Черняхів і Пулини (до 2 округу); Чуднів, Красносілка, П'ятка і Троянів (до 3 округу); Янушполь, Краснополь, Мотовилівка, Ожадівка (до 4 поліцейського округу); Андрушівка, Кодня, Котельня, Левків і Солотвин (до 5 округу). Ґміни (волості), які входять до складу 1 і 2 поліцейського округу, належать до 1-ї дільниці, а ті, що належать до інших округ, – до 2-ї дільниці мирового суду справ селянських. З огляду судового до Житомирського мирового з'їзду суддів належать: чотири мирських суди в Житомирі, далі – у Горошках, Чуднові, Котельні та Янушполі. Округи судових інквірентів (слідчих) знаходяться: 1 – 4 – у Житомирі; 5-ий – у Горошках; 6-ий – у Чуднові.

За церковним принципом повіт поділяється на 5 православних церковних округів (благочинств): міський, який, окрім церков у місті, об'єднує Барашівку, Калинівку (із філією в Газинці), Левків, Піски (з філією в Скоморохах), Пряжево, Сінгури, Станишівка, Шумськ і Вереси Перший округ обіймає парафії: Бараші, Бежів (із філіями в Дівочках і Сліпчицях), Бондарівка, Буки, Білка, Черняхів, Давидівка, Горошки (з філією в Горошечках), Грижани (можливо, Рижани – перекладач), Івановичі, Красвщина, Кропивня (з філією в Лісовщині), Новопись, Пулини, Рясна, Селець, Сколобів, Славів, Стрибіж (з філією в Протовці), Стирти, Студениця, Сушки, Топорище (з філією в Кам'яному Броді), Турчинка, Троковичі, Ушомир, Вільськ (із філією в Колодіївці), Забріддя й Зороків (із філією в Кам'янці). До другого округу належать парафії Андрушівка (філія Гардишівка), Арапівка (філія Павелки), Червоне, Великий Гальчин, Гальчинець, Іванків, Івниця, Янковці, Кодня, Котельня (з філіями Антополь і Волосово), Крилівка, Ліщин, Лука (філія Млинище), Ляхівці, Минківці, Великі Мошківці, Нехворощ, Никонівка (філія Кукольня), Пуловецьке (філія Журбинці), Скаківка, Солотвин, Старосілля (з філією в Котельні), Велика Татаринівка, Тулин, Високе (філія Осники). До 3-го округу належать такі парафії: Чуднів, Дзиковці, Глибочок, Ясногород (філія Монастирок), Пилипи, П'ятка, Рачки (філія Пилипки), Сербинівка, Слободище, Столпів, Соснівка, Швайківка, Троянів, Турчинівка (філія Малі Коровиці), Тютюнники (філія Городище). Нарешті, 4-й благочинний округ об'єднує такі парафії: Бабушки, Великий Браталів (філія Вищукиси), Малий Браталів, Бураки, Бурківці (філія Мотрунки), Хижинці, Галіївка, Голодки (філія Райки), Гринівці, Янушполь, Карпівці, Кириївка (філія Авратин), Кілки, Великі Коровинці, Краснопілля, Красносілка, Лемеші (філія Райгородок), Молочки, Мотовилівка (філія Семенівка), Носівка, Ожадівка (філія Гарнишівка), Пединки, Стетківці, Мала Татаринівка, Троща, Велика Волиця, Волосівка (філія Бейжимівка) і Жеребки. Загалом у повіті знаходиться 164 церкви: 118 парафіальних, 31 філіальна, 1 обігрівана, 8 цвинтарних і 6 домових. За даними 1885 року, у повіті (без міста) було 146 церков православних (10 мурованих), 1 монастир мурований, 11 каплиць (1 мурована) та 5 будинків молитви розкольників (дерев'яних).

Костьоли католицькі утворюють Житомирський деканат Луцько-Житомирської дієцезії, який об'єднує 10 парафій: Житомир, Любар, Пулини, Чуднів, Краснопілля, Котельня, Троянів, Ліщин, Кодня та Івниця, нараховує 40259 віруючих. Відомості за 1885 р згадують у повіті 12 католицьких костьолів (5 дерев'яних) і 16 каплиць (9 дерев'яних); 5 євангелістських храмів (дерев'яних); 4 будинки молитви баптистів (дерев'яні), 9 єврейських синагог (6 дерев'яних) і 31 єврейський будинок молитви (17 дерев'яних).

Населення проживає в 526 пунктах (згідно з виданням Центрального статистичного комітету за 1890 р. – вже у 989 пунктах), які нараховують 21668 домів селянських, та 17869, які належать до інших станів. Селяни володіють 230073 десятинами землі. Окрім Житомира, у повіті є 17 містечок: Андрушівка, Чуднів, Черняхів, Червоне, Горошки, Івниця, Янушполь, Кодня, Котельня, Краснопілля, Левків, Ліщин, П'ятка, Пулини, Райгородок, Троянів, Ушомир. Головним заняттям населення є землеробство, якому в південній частині повіту сприяють родючі землі. Переважно сіють жито, ячмінь, овес і пшеницю. Надлишок збіжжя збувають у Житомирі, та буває, що переробляють на горілку. Картоплю саджають у значних кількостях. За даними 1885 року, засіяно четвертей: 18482 озимої пшениці, 242 ярої, 51325 жита, 46564 овса, 14669 ячменю, 14268 татарки, 23723 проса, 248038 картоплі.

Загалом господарство ще не досягло високого рівня продуктивності, помітне й загальне намагання покращити занедбані галузі народних промислів. До кращих у господарському плані

маєтків можна віднести Дівочки і Бежів зі значною кількістю продукції збіжжя озимого, городництва й овочів; Луку й Тулин із переважно продукцією ярої пшениці; Молочки, Волосівка та кілька інших. Городництво розвивається переважно в південній частині повіту; садівництво до цього часу не становить окремої галузі сільського промислу. Луках і пасовиськ багато, вони займають вони до 13% загальної території. Особливо в північній частині повіту є багато лугів. Через це там більше розвинута відгодівля худоби. У 1885 році в повіті було: 58655 коней, 61193 рогатої худоби, 79563 звичайних овець, 1520 покращеної породи, 62965 свиней, 1631 кіз та 30 віслуків і мулів. Зразково налагоджене молочне господарство в Кириївці, Краснополі й Мотовилівці. Бджільництво не дуже розвинуте, однак зразково організовані пасіки є в Солотвині і Никонівці. У північній частині повіту важливим заробітком для мешканців є лісовий промисел, особливо вирубування дерев і сплав його ріками, та виробництво смоли й дьогтю. У 1885 році в повіті було 24 смолярні, де працювало 82 робітники, які виробляли продукції на 28644 рубл. ср. Рукодільним промислом займалося в тому ж році 4003 особи (2532 майстри, 1047 челядників і 424 учнів). За галузями найбільше виділялися: шевство (842 особи), ткацтво (661), кравецтво (609), ковальство (545), цегельний промисел (398), бондарство (119). Фабричне виробництво представляли в 1885 р. 85 фабрик і промислових закладів, де трудилися 4381 робітник, які виробляли продукції на 4113533 руб. ср. Найважливіші з них: 4 цукроварні – 3079 робітників і на 2994118 р.с. продукції; 11 винокурень – 130 робітників і 659678 р.с. продукції; 1 гута залізна – 120 роб., 180505 р.с. продукції; 3 гуті скляних – 325 робітників, 60900 р.с.; 3 залізоливарні – 480 роб. 124985 р.с. продукції; 24 смолярні, 1 фабрика фаянсових виробів у Барашах – 43 робітники і 15010 р.с. продукції; 14 гарбарень – 53 робітники, 21053 р.с. продукції; 2 тартаки – 24 роб. 10900 р.с. прод. Окрім того, у повіті знаходиться чимало дрібних фришерок. (так звуть на місцевому діалекті сланець), особливо на берегах Ірші й Верхньої Іршиці ближче до кордонів Київської губернії.

Із комунікацій південно-західну частину повіту перетинає лінія Київсько-Брестської залізниці зі станціями Райки, Демчин, Михайленки й Вільшанка. У 1895 р. була відкрита залізниця вузькоколійна, яка з'єднала Житомир із Бердичевом. Окрім того, у Житомирі перетинаються биті тракти: із заходу на схід Київсько-Брестський тракт; із півдня на північ – від Бердичева до Овруча й далі. Із Житомира виходить на південний захід бита дорога до Кам'янця; поштові станції: Черняхів, Чуднів, Фасова, Кмитів, Рейська, Райгород, Рудня, Житомир. Телеграфні станції: Червоне, Вільшанка, Житомир. Окрім того, у межах повіту було 22 поштових земських станції для перевезення урядників. Маршалками повітової шляхти були (в алфавітному порядку): Юзеф Бежинський граф Ястжебець (1797), Мартин Букар (1801), Хоєцький Іляри граф Кораб, Чайковський Кшиштоф герба Денбо (1809), Гіжицький Варфоломей герба Гоздава (1808), Гіжицький Непомуцен, Гленбоцький герба Доліва (1822), Гжибовський Алойзи герба Пораї (1816-1822), Іллінський граф Юзеф Август (1794-1799), Івановський Дезидерій герба Лодзіа (1822-1825), Ржевуський граф Генрік герба Кживда, Залеський Фелікс герба Любіч (1808), Залеський Северин (1812-1817), Завіша Ян герба Лабендж (1821).

Історія міста підготовлена на підставі цінних матеріалів, поданих Едвардом Руліковським.

Юзеф Кшивіцький
З польської переклав Іван Яρμοшик.